

УДК 821.512

Джелилов Шамиль Дяверович, магистр кафедры крымскотатарской филологии, Института филологии, ФГАОУ ВО “Крымский федеральный университет имени В.И. Вернадского”, г. Симферополь, республика Крым, Российская Федерация

e-mail: useinovtb@mail.ru

КЪЫРЫМТАТАР ДИВАН ЭДЕБИЯТЫНА АРАП
МЕДЕНИЕТИНИНЪ ТЕСИРИ
(ВЛИЯНИЕ АРАБСКОЙ КУЛЬТУРЫ НА КРЫМСКОТАТАРСКУЮ
ДВОРЦОВУЮ ЛИТЕРАТУРУ)*

Аннотация. Средневековая крымскотатарская дворцовая литература находилась под огромным влиянием арабской культуры. Несмотря на это данное литературное явление до сегодняшнего дня в должной степени не изучено.

Ключевые слова: средневековая крымскотатарская литература, диван, арабское влияние, формы поэзии.

Dzhelilov Shamil Dlyaverovich, Master of the Department of Crimean Tatar Philology, Institute of Philology, Crimean Federal University named after V.I. Vernadsky”, Simferopol, Republic of Crimea, Russian Federation

e-mail: useinovtb@mail.ru

INFLUENCE OF ARAB CULTURE ON CRIMEAN TATAR PALACE
LITERATURE

* Статья прочитана на V Всероссийской научно-практической конференции «Тюркология: вчера, сегодня, завтра» (22 апреля 2021 года). Организатором мероприятия выступила кафедра крымскотатарской филологии Института филологии (структурное подразделение) ФГАОУ ВО "Крымский федеральный университет им. В.И. Вернадского" (г. Симферополь, Россия)

Annotation. The medieval Crimean Tatar palace literature was greatly influenced by Arab culture. Despite this, this literary phenomenon has not been adequately studied to this day.

Keywords: medieval Crimean Tatar literature, sofa, Arabic influence, forms of poetry.

Малюм олгъаны киби, орта асырлар къырымтатар эдебияты XX асырнынъ башында темелли огренилип башлана.

КИРИШ. Назарий бильгилер джеэтинден Банарлы Н.С. [5], Бурсалы М.Т. [6], Эртайлан И.Х. [7], Къонуратлы К., Фазыл Р., Усеинов Т.Б. [1, 2, 3, 4] киби тедкъикатчы ве алимлернинъ ишлери иле файдаландыкъ.

Орта асырларда арап классик эдебияты ве шиириети бутюн дюнъя язма асабалыгъынынъ парлакъ, айырылмаз, тюкенмез къысмыдыр.

Бу яратыджылыкъ бутюн шаркъ мусульман медениетининъ ве санъатынынъ тюкенмез хазинесидир. Фарс ве тюркий халкъларнынъ Ислям динининъ тесири алтында яратылгъан язма асабалыгъы арап эдебияты тесиринде язылды.

ЭСАС КЪЫСЫМ. Юз йыллар девамында (VIII-XVIII аа.) орта асырларда классик арап эдебиятынынъ муэллифлери озь эсерлерини къадимий бедуин шиириетининъ къайделерине эасланып яздылар.

Ирак, Сурие, Магрипте, Испаниядаки араплар, бир санъат ве медениетни векиллери оларакъ, бедуинлер язма асабалыгъына бус-бутюн бойсунып, композиция, сюжет, мевзу, услюп тарафындан айны эдебиятны яраталар.

Бутюн мусульман дюнъясында белли олгъан образлар ве образлар системалары, назмий тиль, услюп, шекиллер, къафие ве везн – арап эдебиятынынъ хусуиетлеридир.

Тарих девамында, насыл халкънынъ медениетини козь огюне алмасакъ, юкселюв ве зайыфлама девирлерини раст кетиремиз.

Къырым ханлыгъынынъ да медениети бойле “басамакълардан” кечти.

Айрыджа кырымтатар “классик деври” не дикъкъат этмек керек.

Башта бир кырымтатар медениетининъ классик деври осман халкъынынъ классик деврининъ айырылмаз бир кысмы олгъанлыгъыны къайд этмели.

О заман эки халкъ бир девлет ичинде яшады. Бир сиясий, ичтимаий, арбий, динний, рухий муитте инкишаф этти.

Бу девирде, яни XVI асырда, бойле муэллифлер иджат эте: Менгли Герай хан I (1445–1514), Девлет Герай хан I (1512–1577), Саадет Герай (1550? –1597), Газы Герай хан II (1554–1607), Усеин эфенди Кефевий (...–1601) ве башкъалары.

Бутюн орта асырлар девамында кырымтатар тили денъишип, инкишаф этип тюрди.

Ислямиеттен эвель къадимий кырымтатар язма ве агъыз эдебий асабалыгъымызны козь огъуне алсакъ башта бир бу мирас кыпчакъ тюрк тилинде язылгъаны акъкъында айтмак керекмиз.

Бир девлет ичинде яшагъан кырымтатар ве осман халкъларынынъ тиллери бири-бирине якъынлаша.

Кырымда осман тилининъ бильмеси инсаннынъ бильгили ве тасили олгъаны акъкъында айта.

Башлангъычта осман тили тек кырымтатар мырзалары арасында къуллаана ве диван эдебиятында раст келип башлай.

Вакъыт кечтикче, османлы тиль кырымтатар сарай эдебиятына аит бедий эсерлернинъ эксериетинде “тамыр йибере” ве бутюнлей бу тильде язылгъан шекиллер де раст кетирмек мумкюн.

Орта асырлада язылгъан кырымтатар диван шиириетинде актив тарзда арап назм шекиллери ишлетилелер. Бунунъ себеби – Кырым ярымадасында, Ислямиет девринде, диннен бераберликте арап ве иран эдебиятлары да даркъала. Джемаат юксек услюп иле, зенгин тильнен язылгъан бу асабалыкъны окъуй, айретте къала ве шу тарзда язып башлай.

Орта асырларда язылгъан кырымтатар диван шиириетинде ишлетильген

кичик колемли назм шекиллерининъ эксериети арап шекиллердир. Бу: бейит, гъазель, мурабба ве башкъалары.

Кимсе ичюн сыр дегиль ки, орта асырларда арап эдебияты къадимий бедуин халкъ агъыз яратыджылыгъындан осюп чыкъты.

Халкъ эдебияты дегенде бу асабалыкъ ильк эвеля бедуин къабилелерининъ авлама, айнени ве къараван йырларындан ибареттир.

Пек эрте панегирик мана ташыгъан “фахр”, матем дуйгъуларыны тасвирлеген “риса”, душманларны яманлагъа “хиджа” адлы шекиллер ишлетилип башлана.

Чокъ узун вакъыт девамында милядий эсабынен I асырдан та XVIII асыргъадже арап шириети бир къанунлар эсасында языла.

Языкъ ки бинъ йылдан зияде вакъыт ичинде бу эдебий мирас ичъ бир денъишовсиз булуна. Бинъ йыл эвельси укъом сюрген шиирле язылмакъ къайделери ойле де денъишовсиз къалалар.

Окъуйыджы (динълейиджи) назмий эсернинъ башындан сюжет ненен битеджегини биле.

Образлар, тиль, мевзу, айны услюп, айны назм шекиллери (къасиде, къыта, бираз кечче гъазель), сонъунда фельсефий ве ахлякий резюме – булар эписи окъуйыджыгъа таныштыр ве бекленильмели.

Нетиджеде арап эдебияты ве шириети озюнинъ меракълыгъыны джоя, ве яваш-яваш сёне.

VII–VIII асырларда араплар о заман янъы Ислям динини даркъатув пешинде арекетлер косьтерелер. Иманнен бераберликте арап медениети ве эдебияты да запт этильген больгелерде ве халкъларда даркъала: арамейлерде, румларда, иранлыларда, тюрклерде, берберлерде ве башкъаларда.

Бунен бераберликте аксине арап эдебияты да запт этильген халкъларнынъ медениетинден ве эдебиятындан базы аляметлерни назире эте.

Ислямиет девиринде арап эдебиятында янъы мевзулар, образлар системалары, сюжетлер, бедий услюплер пейда ола.

Арап дебиятынынъ тили де баягъы денъише: иран, тюрк ве башкъа

халкъларнынъ тиллеринден сёзлер арап лексикасына кирсетиле.

Тарих девамында, насыл халкънынъ медениетини козь огюне алмасакъ, юкселюв ве зайыфлама девирлерини раст кетиремиз.

Къырым ханлыгъынынъ да медениети бойле “басамакълардан” кечти.

Айрыджа къырымтатар “классик деврине” дикъкъат этмек керек.

Башта бир къырымтатар медениетининъ классик деври осман халкъынынъ классик деврининъ айырылмаз бир къысмы олгъанлыгъыны къайд этмели.

О заман эки халкъ бир девлет ичинде яшады. Бир сиятий, ичтимаий, арбий, динний, рухий муитте инкишаф этти.

Медениет ве санъат саасында дуялгъан сыкъ мунасебетлер эдебият саасына да баягъы тесир этти. Бу мания тек къырымтатар эдебиятына нисбетен дегиль де осман анъанесинде де муим ер ойнады.

Къырым ханлыгъы ве Осман девлетлеринде классик деврининъ пейда олувында экономика тарафындан юкселиш ве чевреде арбий гъалебелер де буюк роль ойнады.

Укюмдарлар озь миллетлерининъ котерильмеси пешинде адалетли ве акъыллы сиясет алып баралар. Къырымда бойле сымалар арасында I Саадет Герай ханны (1524–28), I Сахиб Герай ханны (158–51), I Девлет Герай ханны (1551–77), II Мехмед Герай ханны (1577–84), Ислам Герай ханны (1584–88) анъмакъ мумкюн.

Арап медениетини базыда шаркъшынаслар “мусульман медениетинен” бирлештирелер. Бойле менимсевде темель бар, амма бу позиция сонъунадже догъру дегиль ве умумийдир.

VIII–X аа. арап медениети чокъ модерн ве прогрессив чизгилер ташый. Шу вакъыткъадже кимсе къуллаанмагъан янъы ильмий, динний-фельсефий, бедий дюнъя ве инсан менимсеви услюплерини ишлетме бу мираснынъ новаторлыгъыны косътере.

Анъылгъан асабалыкънынъ энъ парлакъ вакъты VIII–XII асырларгъа раст келе.

ХІІІ юзъйылнынъ экинджи ярысындан башлап арап эдебияты ве медениетинде сёнюв, регресс чизгилери дуюдып башлай.

Чешит ильмий ве эстетик арекетлер япылгъанына бакъмадан, арап илиминде ве эдебиятында эпигонлыкъ, яни плагиат арекети юкъары ала.

Айны сюжетлер, айны образлар системалары, эсернинъ сонъунда ахлякый нетидже в иляхри асырдан асыргъа ичъ бир денъишювсиз эсерден эсерге кече.

Окъуйджы бедий эсерни окъуп башлагъан вакъыт сонъунда неден битеджегини биле. Бойле вазиет арап медениетини башкъа халкъларгъа (иран ве тюрк) бакъкъанда артта къалмасына себе пола.

Нетиджеде, Х–ХV асырда, орталыкъкъа мусульман медениетининъ илим ве эстетик анъанелерини акс эткен иран классик деври, башкъаджа иран ренесансы чыкъа.

Фарс тилинде классик назмиетни тарихий ве типологик къыясладан сонъра бу асабалыкъ иран ренессансы олгъаны белли ола.

Бу юзъйылларда язма иран эдебияты озъ миллетининъ антик анъанелерини, яни зороастризмнен багълы адетлерни ве бедий эсерлернинъ хусусиетлерини озюне синъдире.

Арап медениетининъ иран медениетине тесири кимседе шуббе догъурмай. Ислямнен бераберликте арап медениети де иранлы халкъларнынъ яшайышына кире.

Инсаннынъ дуйгъуларына, фикирлерине дикъкъат, яни гуманистик дюньябакъыш иран эдебиятында бу девирде пейда ола ве кенъ ишлетиле.

НЕТИДЖЕ. – Орта асырлада язылгъан къырымтатар диван шиириетинде актив тарзда арап назм шекиллери ишлетилелер;

– Къырымтатар диван эдебиятында къулланылгъан шекиллерининъ эксериети къадимий арап халкъ агъыз яратыджылыгъындан назире этильди;

– Арап назм шекиллери орта асырлар язылгъан къырымтатар диван шиириетининъ темелини къойды. Бу эдебий асабалыкъта къулланылгъан назм эсерлери – бу, эксериети, арап шекиллериدير.

КЪУЛЛАНЫЛГЪАН ЭДЕБИЯТ

1. Усеинов Т.Б. Влияние арабской культуры и искусства на развитие литературных традиций Крымского ханства // Сходознавство. – 2002. – №16. – С.98-101.
2. Усеинов Т.Б. Крымскотатарская дворцовая литература XV–XVII веков // Культура народов Причерноморья. – 2001. – №25. – С.102-105.
3. Усеинов Т.Б. Къырымтатар эдебиятынынъ орта асырлар девири (Крымскотатарская литература периода Средневековья). Учебник-хрестоматия. – Симферополь: Крымучпедгиз, 1999. – 176 с.
4. Усеинов Т.Б. Семантический аспект поэзии Газаи. – Симферополь: Крымсучпедгиз, 2008. – 140 с.
5. Banarli N. S. Resimli türk edebiyati tarihi. C.C. I-II. – Istanbul: Milli egitim basimevi, 1987. – 1366 s.
6. Bursali M. T. Kirim muellifleri. – Istanbul, 1919. – 65 s.
7. Ertaylan I. H. Gazi Geray han. Hayati ve eserleri. – Istanbul, 1958. – 91 s.